

ËL BULETIN ÈD L'ACADEMIA

Nr 26

dla lenga piemuntèisa

Avril 2013

Editur: B. Villata

Cu-Editur: A. Costanzo

Ël Sessant

Arpiand ël dëscurs anviarà ant ël buletin nümer 23, ancheuj as parirà dij test piemuntèis dël '600, ch'a sun pitost rair. Difati j'unic ëscrit ch'a sun rivane dë stu sécul a sun na Natività, d'ue cumpusissiu an vers ëd Carl Emanuel I duca 'd Savoja, 202 vers anonim ch'a tratu dla guèra 'd Casal, quat cansun türinèise e co la famosa cumedia 'l Cont Piolett scrita dal marchèis Carlo Giambattista Tana (1649-1713), ma püblicà dël 1784 da l'avucat Guido Gaschi, cunt ëd Bourget e 'd Villadorin. E për son i na parluma ansem a jë scritur dël Setsent.

Ij test pì antessant për nui a sun le quat cansun de *I freschi della villa*, signalà dël 1853 da Bernardino Biondelli. A smija però che bin pochi stüdius dël passà a l'abiu cunussü ste cansun, perchè ch'a sun gnanca mensiunà dal dutur Maurizio Pipino, autur ëd la prima gra-màtica piemuntèisa, püblicà dël 1783. Ste cansun a l'ha artruvaje dël 1993 Gianrenzo Clivio e a l'ha publicaje an: *Il dialetto di Torino nel '600*.

Seguend nossa custüma, nui i l'uma cunsültà ij test uriginaj e i l'uma stampaje an edissiu diplumàtica, cumentandne la lenga, ant ël nümer XX ëd l'arvista dl'Academia.

Ij test dë ste cansun an ësmiju mutubin amputant për la storia dla lenga piemuntèisa, perchè ch'a presentu la parlà 'd Türin.

Për lon ch'a rësguarda la grafia, bin s'a dimustru 'd cuntinué la tradissiu dij test piemuntèis pressedent, ste cansun an ësmun-u co 'd nuvità franc antessante.

Trames ai sègn cumün a jë scrit dij sécul anteriur as peul signalé 'n rest ëd le veje abrevias-siu an *pche*, andüa che la *p* a echival a *për*, upüra co al fait che quand ch'as treuvu dop na vucal, la N e la M a peulu esse marcà da na sempia liniëtta an sla vucal. Ch'as pensa a *prso* (*përzon*) o a *cād* (*quand*). Ant ël corp ëd na

parola la V a l'é marcà U, mentre che an prin-sipi 'd parola la U a l'é marcà V, cum as fasia ant ij sécul pressedent.

A l'é co antessant nuté che an vus cume: *gl'agrada* 2057, *piglia* 4135 ël digrama GL a curëspundia al sun ëd la J d'ancheuj. E son a capitava già ant le farse dl'Aliun e co ant ij Sarament ëd Chér, anté ch'i truvuma *conseg* e *quagl*, mentre che an lenga d'oé si ültim dui termu a j'eru marcà *conseil* e *quail*. E da sì a l'é belfé dedüe che, bin se marcà diversament, an piemuntèis ël sun dla J palatal a deuv esiste da quasi mila ani.

Trames a le nuvità gràfiche dle cansun a ven bin arcurdé 'l digrama NH ch'a marca 'l sun velar ëd la N an vus cume *Luchinha*, *menha*. Ant ij test pressedent stu sun a l'era marcà da na dubia N tant ant ij Sarament ëd Cher: *finne*, *cā-pāna*, che ant le farse dl'Aliun: *pegēna*, *pavāna*.

N'auta nuvità gràfica dë ste cansun a l'é ch'i-i truvuma già 'd tentativ ëd marché 'l sun ëd la /e/ median-a, tant an pusissiu atuna che tonica. An efet ëd vire a l'é marcà da n'apostruf: *sot l'ass'lla* 2115, mentre an d'auti cas a l'é nen nutà 'd pianta : *pr sort* 1013, *ma chsta* 3041.

Për lon ch'a rësguarda la lenga dë ste cansun a tuca di ch'as trata d'ën türinèis ès-cèt, bin se ant la grafia, dzurtüt ëd le prepusissiu, as treuva suvens ëd termu cume *alla*, *della*, *alle*, *dalle*... ch'a duvrü esse d'italianism, forse causà da la scarsa cumpetensa che 'l tipògrafo a duvia avèj dël piemuntèis ëscrit.

Ste cansun a fan part ëd cul géner pupular, nait vers la fin dël Sincsent, ch'a l'han piat ël nom toni, dal latin tonus che ant l'età d'an mes as arferìa a le part cantà dl'üfissi canonic.

Ël prim dë sti toni a l'é *La canzone di madonna Luchina*, andüa che trè servente as lamentu 'd sùà vita grama e a la fin a decidü 'd chité so mesté e 'd bütesse ansema për fessla bin.

Ant *La Cansun dij dësbaucià* as fa la mural ai giuvu libertin che, an géner, a finissu mal e as cunsija ai pare 'd tenje la brila curta.

La tersa cansun, cula dla *Baleuria*, a l'é pì alegra e as arferiss a na festa türinèisa ch'as fasìa ancora dël Setsent.

La cansun pèr ël tramué 'd San Michel a dëscriv la cunfusiun ch'a j'era a Türin ant ël di dël tramüd, che antlura as fasìa 'l 29 dè stèmber. Ant ës toni a-i sun vaire liste dj'ugèt tramüdà e 'd vire ij nom a sun divers da cuj d'ancheuj. Is ciamuma vaire a capissu tüte le vus arpurtà ant le poche strofe nutà si dapress: VII *Fé vostr cognt che pr Türin/ tüit ij mobaj sun an viage./ Le pignate tüit ij tüpin,/ ij sufiat, mole bernage, / ven-e, cutej, caree cagoire, / erche ampastoire, / banche, scabej.*

VIII *I scontruma peui dij butaj, / matarass, carat, e letere/ min-e, rande, cartan, e vaj./ Let ëd piüma, tavu, stagerel/ ressie martej, / tñaje, e masse, / pale, ramasse, / trent, e scupej.*

IX *Un po pì anait truò'ma peui/ cercc, e tinej, e sèbar, e buje, / Igne, fassin-e, canaveuj, / scoile, platej, stagnin e duje, / but e barlat, / burace e cupe, / barbej, e stupe/ punghe, cuncat.*

X *Chi porta biuce, e strassivej, / pataras, e scapin, e braje, / grümissej, braitte, gunej, / cun tüte j'aitre rüfataje, / scüffie, scapin. / Veiru, ciapele, / croc, e varvele, / pate e sufrin.*

XI *Tüte le fumne lassu 'l lavur/ e anlupu tüte lur gnacrel/ fin-a le scätule, trapule, e fiur/ le baricule, zoccole, e mascre, / bindej, vantaj/ belet, e mufle, / scarpe, e pantufle. / pendent, e bataj.*

Ma pèr dé n'idea pì precisa de sti toni i arpur-tuma sì dapress la *Cansun dij dësbaucià*:

I. *I veuj fé savèj sta vota / a tüta la giuventü / ch'as é fait na bela nota / 'd sùe trè prime virtü / 'd pütagn, e l'ustaria / le 'l gieug ch'a-j ven apress, / a-j portu la roba via, / e l'unur che peui a l'é 'l pes.*

II *Cand a van a bun-e robe / a vardu pa ant andé. / ma sercu carnasse, e giobe. Bütu a mal i soi dné, / e peui lëccu sü 'n bel paira / 'd pulin bin alujà e la barba dventa raira, / la testa tüta pla.*

III *Cand a l'han 'l mal 'd Fransal / ch'a l'é cassà fin ant j'oss/ venta fé patì la pansa, / mangé poc, spende an gross, / e peui fan la caranten-a/ ant ël let cun ëd bischeuit/ a so dëspet portu la pen-a/ e braiu tüta la neut.*

IV *Ij giuvu cha l'han fane la preuva/ a san bin s'a-i é gran vagn, / ma 's dis chi serca treuva, / e chi a l'ha mal a*

l'é so dagn. / Chi a veul pa fé cume le pulaje, / ch'a piümu ogni ses mèis/ lassa sté custe canaje, ch'a sun pien-e 'd mal fransèis.

V *S'a van a l'ustaria/ 's fan dé 'd bun capun, / porta, porta 'd vulaje / pess ëd rost, e peui 'd vin bun/ Cand a l'han mangià a sùa posta/ 's pnassu 'l mustass/ a pagu bin madona l'osta/ peui 's na van tüti a sulass.*

VI *Se cheidün ven ancuntreje/ a-j dan 'n bun bütn, / e se l'autr a veul peui deje/ cassu man, e fan custiun/ tic e tac, ant na frotal/ ün l'é mort, e l'autr l'é frü, / a sta mal chi l'ha fait la bota/ ma sta pes chi l'a ricevü.*

VII *Da li a poc j'arivu jè sbiril/ ch'a-j men-u sü an pèrzun, / e sun peui al cül dël ciri. / che 'l fisc a'j dà 'n piümun/ cand a l'han pèrdü la roba, / e ch'a sun peui liberà, / tüit ël mund a-j fa la boba/ tüit al lung ëd le cuntrà.*

VIII *Perchè la roba a-j vansa/ cand a san peui nen cosa fé, / pèr evnì a la tersa üsansa/ dal burdel a van a giüvé/ cun na bun-a gibassera/ dè scü d'or, e pistulat, / fan sauté tüit a primera/ a gilè o a piccat.*

IX *Ün cuminsa a crié vada, / l'autr varda d'andé lest, / se pèr sort ël gieug a-j agrada, / cun bun cheur fa vada 'l rest, / ma s'a ven a l'arbüsa/ a sta cac cum s'a füssa müit. / ël cumpagn ch'a l'ha bun acusa / ant ën culp a j'entia tüit.*

X *E se le carte lu stufigu/ as bütu a gieughe ai da, / tüit cuj ch'a perdu a sufigu/ e peui as ten-u scurzà, / chi dèstaca, chi bëstëmial/ cum a fan ij cartuné/ chi giüra senza tëmma/ tal, e cal Bacco e Macun.*

XI *Cul ch'a perd cerca, e rëccerchal pèr truové d'aitr dné, e s'ël pare n'ha 'ntl'erca/ treuva 'l meud 'd dës-ciavé cun ëd ciau fausse/ robu 'n poc, e peui a turnu al neu. / bütu la bursa ant le causse e da li 'n poc a turnu al gieug.*

XII *Ma vui ait pover pare. / mustré nent ch'i-j porte amur/ Le carësse saran amare, / prima a vui, e peui a lur. / Tni pür cürta la brila, e vardé 'd deje pe, castieje pèr finila, / tant ch'i-j peusse custümé.*

XIII *Cand a fan d' custe fale / dé 'd man a 'n bun bastun/ e tucheje an sle spale, / a mzüra 'd carbun / e s'a sun ëd tala rassa / ch'a veulu pa dumestiè / feje andè fora d' casa / ca s'na vugnu a vagnè.*

XIV *A-i na j'é mila, davantage/ tüit ël di pèr le cuntra*

/ ch'as men-u apress ën page/ e portu la spa da la/ cun na piüma an sla testa,/ o da Guelf, o Giblin,/ van fasend ogni di festa,/ e sun peui cuj ch'a fan mai bin.

XV *As treuvu peui a chlla/ ch'a bzogna caminé,/ cun*

ij soi figl cun tante frasche/ a biütu peui tüt a mal/ ma tratant ch'ël pare düra,/ stà cun la testa ant ël sac./ Cand a l'é ant la sepultüra/ a va peui tüt a basac.

XVII *Tant ij savi cum ij sempil/ duvriü cerché pr vive bin;/ e la piju pr'esempil/ da carcün ëd so avzin/ ch'a l'han già fait sauté an malural/ tüta la roba ch'a l'avüi./ chërde a mi ch'a l'é tal ura,/ s'a n'avèissu a na mangg-riu.*

XVIII *Fan piuré fin-a 'l galin-el/ cand a sun ant le gran-el/ mangé 'l gran ëd le cassin-el/ e s'empü da chër-pé./ Ur a l'han përdü l'usansa/ ch'a-i na j'é pa rëstà fa-lap, van fasend la frësca dansa, e l'han tavota 'l gusé fiap*

XIX *E përchè che 'l richëssel/ e je dne s' na sun füit,/ i-j sente tiré 'd vëssel/ ch'a 'n san peui mac 'd süit,/ e portu la testa bassa,/ van fasend d'armanac,/ a païssu 'n po la grassa/ ch'a l'han cassa ant ël sac.*

XX *Ma përchè mangé a bzognal/ a fan peui resulüsiun,/ d'andé via cun vërgognal/ pr lu mund cerché padrun,/ cand a sun an Fransa, o Ruma/ a mangg-riü 'd pan e d'aj,/ a vurerü esse an brass a moma/ e venta strié ij cavaj.*

XXI *Stan 'n poc, e peui j'agreval/ dë sté lì a fé cul mësté,/ mangé poc, e bèive d'eval/ e tavota travajé./ A l'avaitu s'an casa/ a-i é nent da dé 'd man,/ s'a-i é carcosa ch'a-j piasal/ lëccu via e peui sna van.*

XXII *A la fin ven na neuval/ sgnur tal va apress a 'n müll/ mi l'hai vistlu andé a la pieuval/ tüt ëstrassà mustrand ël cül;/ ven n'autr, e dis ch'a j'era,/ cand ël tal l'é stait massà,/ j'auti a van sü na galera/ l'é custa la fin dij dësbaucià.*

Cum as peul dedüe dal test arpurtà ij toni a l'avü nen sempe n'andi alegger, schersus, ma a pudü co esse satiric o muralistic.

A proposit dij toni, a tuca dè che stu géner ëd püesìa pupular cantà a l'ha avü na grossa riußsìa quasi fin-a a la metà dl'800. Dait però che ij test a j'eru nen públicà, ma tüt al pì a j'eru scrit sü 'd fujet, stu fusun ëd cansun a sarìa andait përdü se, vers la fin ëd l'800 dë stüdius anluminà come Costantino Nigra a l'avèissu nen sërca 'd cheuj-je. An custa arserca a l'é staita 'd grand agiüt la

carcosa sut l'ass'lla/ per angagé ca d'ij Giuè./ A l'acad co

tal vota,/ cand a l'han tüt angagià/ ch'ij parent portu la bota,/ përch' a sun sù sigürtà.

XVI *Pare, e mare empü le tasche/ 'd dne pr fé cabial,/ culaburassiun ed le maestre e dij maestru 'd campagna che, cun tanta passiensa a l'han ëscrivü le cansun ch'a sentiü canté përch' le stra o ant le campagne. Trames a j'arsërcadur dle cansun e dla müsica pupular a va arcurdà Leone Sinigallia cumpu-situr müsical ch'a l'ha trascrivü na patela dë sti*

mutiv pupular cunsertandje përch' vus e piano.

Co 'l pueta e musicista Alfredo Nicola a l'é arcurdà përch' sù a atività ant ëd dumin.

IJ Templar e ij Sermun subalpin

Vers la fin ëd l'ann passà a l'é rivane na mail cun n'articul dla Stampa antitulà "La lingua piemontese nasce con i Templari", andüa ch'as disia apünto che, jë stüdi e a j'arserche d'ën grüp dë stüdius ëd vaire dissiplin-e, a l'han purtaje a la cunclusiun che ij Sermun sübalpin a sun ëstait ëscrit dai sivalié Templar, ch'a vivü ant ël teritori ch'a curëspund al Piemunt d'ancheuj.

Inütil dè che sta neuva an s'ij Templar a l'ha nen sorprendüne e a l'ha fane tant piasì, përchè che fin da la prima letüra dël manüscrit, na vinten-a d'ani fa, i l'avü antü che sti vintedui sermun a duvü esse staiti scrit ant na lenga che s'a l'era nen ël piemuntëis, a duvia esse tant avzin. Lon che a tüta prima a l'ha maravijane a l'é staita la presensa 'd vus cha fan part dël léssic piemuntëis cume: balma, beu (boi), ca, cavalia (cavalea), croi, derco (dereco), feja (fea), feu (fo), grané (graner), marsé (marcer) nèira, ri, tërbula (torbola), vestimenta... o a d'espressiun come: *un fort grup en la gula, un escala qui teneit lun co en cel, cerca amont e a val, m'è vis.*

Co ij nom ëd parentela, dle part dël corp e ij nümer, che vaire lenghista a cunsideru fundamentaj përch' determiné le carateristiche ëd na lenga ansem a la funematica, a la murfulugia e a la sintassi, a furtü nosse antüssiun. Difati ëd vus dij Sermun cume: *barba, dona, espus, espusa, faint, fil, filia, gener, mare, mari, moiller, om, pare, parent, vidua, pare, frel* (frare, forse përch' analogia cun

pare e mare); *buca, cül, furcüra* (furqueura), *gambe, gula, lenga, man, mangioira, naje* (naie), *nas, euj* (oil) *os, pe, sang* (sanc), *sen, testa, ven-a* (vena); *un, una, doi, doe, trei, quatre, cinc, cinque, set, des e dez, trenta, trenta e doi, quaranta, cinquanta*, a sun istesse a cule dël piemuntèis d'ancheuj.

Ma son a bastava nen për arzolve 'l misteri dla lenga dij Sermun sübalpin che, an pràtica, a düra-va dal 1847, ann dl'artruvament dël manüscrit ch'a cuntña ste priche.

Dait che për fé valèj nosse upiniun a tucava sustansieje cun ëd preuve bin precise, prima 'd parlé dla lenga dë sti Sermun i l'uma lesü vaire vire ij test uriginaj, i l'uma stüdiare 'l léssic e ij vaire fait gramaticaj, cumparandje cun ij curëspudent dël vej fransèis, dël pruensal antic e co dël piemuntèis mudern e dij sécu passà.

Pi i andasiu anans cun nosse usservassiu, pi i trovavu d'element ch'as avsinavu al piemuntèis e as èsluntanavu da le lenghe duvrà an Fransa. Co la famosa dicutumìa cas suget e cas regim, ch'a caraterisava le lenghe tranzalpin-e, an lenga d'oe a l'era giümai süperà, as trovava da rair e mac ant le priche dla prima part. Da sti rest as é peui co pudüsse nuté che le desinense dij Sermun, a j'eru diverse da cule dle lenghe d'oc e d'oil.

Le vaire usservassiu, suens cumpagnà da na cumparassiu cun l'ancien français e 'l pruensal antì ma co cun ël piemuntèis vej e mudern, a sun èstaitte presentà an vaire artìcu e ant ij lìber marcà sù dapress: *I Sermoni subalpini e la lingua d'oe* (1996); *Cas sujet e cas régime nei Sermoni subalpini* (1998), *La grammatica della lingua d'oe* (2003); *I Sermoni subalpini - Testo originale in lingua d'oe con traduzione italiana e piemontese a fronte* (2004); *La lenga d'oe e le lingue d'oc e d'oil* (2010 e 2011).

Na bun-a part dë ste arserche a l'avü ël büt dë s-ciairine j'idee sü j'ubiessiu precise e bin ducumentà che, dël 1989 'n filolog alman a l'avìa presentà an Alba, al VII Rëscuntr Antërnassiunal dë Stüdi an sla Lenga e Literatüra Piemuntèisa. Sù cunclüsiun a l'era staita che la lenga dij Sermun sübalpin a l'é nen na lenga, ma na mës-cëtta 'd lenghe. Inütìl dì che ste parole a l'han bulversà quasi tüti ij present, lassandje cun le braje an sij garèt.

Nossi scrit an s'ij Sermun i l'uma mandaj-je a cuj ch'an èsmijavu jë stüdius pi avusà e i l'uma ricevü gnün cument e gnaca lesü d'upiniun cuntrarie.

Dunc i suma propi cuntent ëd savèj che d'ar-serche storiche a sù rivà a le cunclüsiun s-ciudüe da nosse usservassiu lenghìstiche: valadì che la parlà arpresentà ant ij Sermun a duvia curëspunde al "vulgar" parlà vers la fin dël sécul XII ant ël teritori che ancheuj as ès-ciamà Piemunt ma che, cun tüta prubabilità, alura a ciamavu Lombardìa.

A l'é propi për son ch'i l'uma ciamà sta lenga oe, dal meud d'afërmé cum as fasìa na volta. E stu oe, adess nutà oé perché che dël sécul XII as custüma-va nen büté l'acent, as arteuva ancor ant la 'd vaire parlà pedemuntan-e, an nos cunttest a veul dì tante cose. Prima 'd tüt che la lenga dij Sermun a l'era nen na mës-cetta 'd lenghe, ma na parlà avzi-n-a e diversa da le cuntenpuran-e d'oc e d'oil, ch'a j'eru an situassiu ëd cuntat e ch'a duviu avèj 'n sustrà cumün se nen idèntic.

Për nui, oé a duvrìa co sutantend le forte liüre tra sta parlà dël sécul XII e 'l piemuntèis d'ancheuj, tant për lon ch'a rësguarda 'l léssic che la murfulugìa. Difati, quasi tüte le régule gramaticaj dël piemuntèis mudern as treuvu già an si Sermun. Ch'as pensa mac a la furmassiu dël plüral dij nom e dj'agetiv o ai përnöm vërbaj.

A pruposit peui dël redatur dë ste priche, a peul desse ch'a füssa nen ün sul, perchè che, bin se la lenga a l'era an trasfurmassiu, e dunc nen custanta ant la grafia e ant la gramàtica, bele mac na sem-pia letüra dij test an dimustra che, se ant ij sermun ëd la prima metà as nota la pressiun ëd la lenga d'oil, ant le priche dla scunda part as treuvu dun-trè parole tìpiche dla parlà pruensal.

Rësguard a la gramàtica, për esempi, as peul peui arcurdé che se ant ij primi sermun *nos* e *vos* a l'han le funsiun ëd suget e 'd complement, ant le priche dla scunda metà ij suget a sun *noi* e *voi*, e *nos* e *vos* a sun complement uget. E sta diferenza tra ij sermun ëd la prima desen-a e j'auti as treuva co ant léssic. Ch'as pensa che *guisa* as treuva mac ant ij prim ùndes sermun e so sinonim *visa*, derivà co chiel dal germanic *wisa, a l'é duvrà mac ant le priche dla scunda metà. A tuca peui co dì che an "italian" la vus *guisa* a l'é atestà mac dël 1219.

An si Sermun as treuvu co dë strütüre pitost particular, difissil da spieghé, che 'd vire a fan pensé a na lenga bislaca e senza régule. Ch'as pensa a: *cil qui eran avu serve* 12068, andüa che l'ausiliar dël verb avèj a l'é dritüra esse, fait ch'a riva an gnün-e lenghe rumanze üficià. Ansi an

èspagneul, an fransèis e an rumen a càpita dritùra l'incuntrari, pèrchè che avèj a serv cume ausiliar d'esse: *he sido, j'ai été e am fost* ch'a curèspundu al piemuntèis *i sun èstait*. Nen trovand dè spiegassiun a stu fenomen, magari cheidün a pensa ch'as trata

Ès buletin as peul co lese a l'adressa marcà sù dapress: <http://www.piemunteis.it/buletin-academia>

A Türin ès buletin a l'é dait an umagi ai client dël pastificio Giustetto, Via Santa Teresa 19, ang. Via S..FSCO d'Assisi

Èl temp a passa passumlu bin

'd na fota, ma dait che ant le Recomendaciones ëd Salüssi, dël '400, as treuvu dè strütüre simij: *sun avue e sun avue fayte*, e co son a duvrìa furtì la giüstèssa 'd nossa tesi.